

תוכן העניינים

ט	פתח דבר
1	מבוא
	1. שם מסכת ומקומה בסדר נזיקין
	2. יחס תוספתא בבא קמא למקרא
	3. תוספתא בבא קמא ויחסם של מדרשי ההלכה אליה
	4. התוספתא – פירוש או השלמה למשנה? 8
	5. סדר הפרקים 11
	6. סדר ההלכות 13
	7. דילוגים 19
	8. היחס בין השכבות במשנה ובתוספתא: 'תוספתא' בתוך משנה, משנה בתוך תוספתא ותוספתא לתוספתא 21
	9. מסורות שונות בתוספתא בבא קמא בפירוש כותרות קדומות במשנה 23
	10. ברייתות מקבילות לתוספתא בבא קמא בתלמודים ומימרות אמוראים
	הלקוחות מן התוספתא 24
	11. החכמים בימי הבית ודורות התנאים הנזכרים בתוספתא בבא קמא 28

הפירוש

37	פרק ראשון
56	פרק שני
76	פרק שלישי
89	פרק רביעי
107	פרק חמישי
118	פרק שישי
140	פרק שביעי
155	פרק שמיני

165	פרק תשיעי
183	פרק עשירי
216	פרק אחד עשר
223	רשימת הקיצורים הכיבליוגרפיים
225	מפתח לנושאים נבחרים
239	לוח מקבילות של נוסח המשנה והתוספתא

פתח דבר

הספר שלפנינו על התוספתא בבא קמא הוא פרי עמל של שנים רבות במחקר מדעי במשנה, מחקר שהיה מלווה תמיד במחקר בתוספתא, כפי שאפשר להיווכח משלושת הספרים שחיברתי על מסכתות שונות במשנה.* וכמו שאין אפשרות להגיע לפירוש מקורי במשנה בלי שילווה בעיון בתוספתא, כך אין לגשת לפירוש התוספתא בלי מחקר מקיף במשנה. דבר זה כבר הוכיחו גדולי החוקרים בדור הקודם – הרי"ן אפשטיין, הר"ח אלבק והר"ש ליברמן, מורי ורבותיי זכונם לברכה, שזכיתי ללמוד אצלם פנים אל פנים. במיוחד יש להזכיר כאן את חיבורו המונומנטלי של הר"ש ליברמן, תוספתא ותוספתא כפשוטה, שבלעדיו אין לגשת היום לשום מחקר בספרות חז"ל.

בתוך המסגרת של ספרות התנאים מהוות המשנה והתוספתא כעין חיבור אחד – כפי שהוכחתי במהלך פירושי לתוספתא בבא קמא – אף שצורתה של התוספתא היא כשל חיבור המלווה את המשנה וממשיכה. כיוון שכך, אין זה משנה אם חוקר יתחיל מחקר משווה במשנה או יתחיל בתוספתא.

אף שהשם 'פירוש לתוספתא בבא קמא' היה די בו לספר שלפנינו, קראתי אותו 'תוספתא בבא קמא – פירוש מבני ואנליטי' מכמה טעמים. ראשית, כדי להדגיש שספרי אינו בא לקחת את מקומו של ה'תוספתא כפשוטה' – הפירוש שאין שווה לו, כפרט שאני מסופק אם הלומד ימצא תועלת בספרי אם אינו לומד במקביל בפירושו של הר"ש ליברמן.

אבל בעיקר בא שם הספר לציין שאינני שואף להציע פירוש מקיף, אלא להשלים במידת-מה מה שהר"ש ליברמן לא הכניס בפירושו בכוונה תחילה, וכפי שהנא רמז, ויש ששמעו ממנו במפורש, שצמצם את עצמו להבנת הטקסטים גרידא – היינו, לפירוש ענייני – והשאיר לאלה שיבואו אחרי את הדיון בבעיות הספרותיות הקשורות בתוספתא (אף שפה ופה הוא מעיר, לצורך הפירוש, גם על בעיה ספרותית). לכן כמעט שאין למצוא ב'תוספתא כפשוטה' אלא הערות בודדות בדבר דרך עריכתם וסידורם של הפרקים וההלכות בתוספתא; וכן חסר שם כל דיון שאלת זמן העריכה ושם העורך או שמות העורכים. ולעצם הקביעה בקשר לאופי התוספתא, אם בעיקרה היא פירוש או השלמה למשנה, אין גם דברים מפורשים, אף שהלומד יכול אולי להגיע למסקנה נכונה מתוך הלימוד.

ומדוע לא עסק הר"ש ליברמן בבעיות אלה? נראה שהיה סבור, שבלי פירוש מדעי מבורר ושלם לתוספתא אי אפשר לגשת לפתרון של בעיות ספרותיות. ואכן, עד כה

* מסכת אהלות, מהדורה מדעית עם פירוש ומבוא, ירושלים תשמ"ו; פירוש למשנה מסכת שבת, ירושלים תשל"ו; פירוש למשנת מסכת עירובין, ירושלים תשמ"ו.

הציעו החוקרים שורה של השערות שונות ומשונות, רחוקות וסותרות, על טיבה של התוספתא ויחסה למשנה, כגון: התוספתא אינה אלא צורת הסידור הקדום של המשנה; התוספתא קדמה למשנה; התוספתא אינה אלא איסוף של לימודים תנאיים שנסדרו בסוף תקופת האמוראים; התוספתא אינה אלא הערות על המשנה שנשתרכבו לתוך חיבור אחד. וישנן עוד שאלות שנחלקו בהן החוקרים, כגון: האם האמוראים הכירו את התוספתא? האם הברייתות המקבילות לתוספתא בתלמודים (לפעמים בשינויים גדולים) מבוססות בעיקרן על התוספתא ושמה הן נובעות מ'מסורת אחרת'? ומדוע תנאים מדור רבי מופיעים על פי רוב בתוספתא, ולא במשנה?

הר"ש ליברמן ראה נכון שדיון בכל הבעיות האלה אינו נוגע בעצם הפירוש של הטקסט, ולכן אמר לדון בהן במבוא מקיף שייכתב רק אחרי גמר הפירוש לתוספתא. הוא לא זכה לכך, ואולי אף הרגיש שלא יזכה לכך, אבל היה ברור לו כנראה, שמי שיכיר את פירושו היטב ויבנה עליו יוכל להיעזר בו כדי להגיע לפתרון של רוב השאלות הספרותיות הנוגעות בתוספתא, ועל ידי כך להוסיף על הפירוש את הדיון בבעיות הספרותיות הנוגעות בתוספתא.

הספר שלפנינו מכון למטרה זו, ואני מקווה שיהיה בגדר תרומה צנועה לקידום המחקר בכיוון זה.

כאמור, אין להגיע לפתרון של הבעיות המבניות הקשורות בתוספתא אלא על פי ניתוח דק של כל הלכה והלכה, יחד עם שימוש קבוע ב'תוספתא כפשוטה'. לפעמים יוצא שהפתרון לבעיה ספרותית מצביע על פירוש נכון בטקסט, ולהיפך, פירוש בטקסט עשוי להציע פתרון לבעיה ספרותית, שכן הא בהא תליא. לכן ימצא הקורא בחיבור זה דיון מקיף על אתר על כל בעיה ספרותית הצומחת אגב לימוד בפרטי הטקסט. ונוסף לדיון בתוך הפירוש בבעיות מיוחדות, ימצא הלומד דיון מרוכז כללי במבוא המפורט. ועל כל אלה מצורף למבוא מפתח לנושאים מיוחדים הבא להשלים את המבוא.

המבוא כולל בתוכו גם דברים הרבה שברוך כלל מובאים במפתחות שונים בסוף הספר. כך במקום מפתח מיוחד בסוף הספר לפסוקי המקרא הנמצאים בתוספתא, הבאתי כל האזכורים ושיעור שכיחותם בתוך הסעיף במבוא הדן ביחס התוספתא למקרא. ובמקום מפתח מיוחד בסוף הספר לשמות התנאים הנזכרים בתוספתא ומידת שכיחותם הבאתי את הכול בתוך הסעיף במבוא הדן בשכבות השונות של דורות התנאים בתוספתא. כך גם נהגתי בפירושים שחיברתי על המשנה, מסכתות שבת ועירובין.

נוסח התוספתא שאני הולך אחריו בכל ראש דיבור (כמעט בלי יוצא מן הכלל) הוא הנוסח שהר"ש ליברמן קבע כפנים במהדורתו, והוא הנוסח של כ"י וינה, בשינויים קלים בלבד, הבאים להשלים חסרון בטקסט (בדרך כלל הביאים בסוגריים מרובעים) או מציעים נוסח מועדף במקום שבו חל שיבוש בשל טעות כתיב מובהקת. אני מניח שכל לומד בספרי יהיה לפניו גם את 'תוספתא כפשוטה', ולכן לא ימצא הקורא טקסט רצוף על העמוד חוץ ממה שיש בכל ראש דיבור ('למה'). אמנם נוסח רצוף של המשנה ושל התוספתא מובא בלוח המקבילות בסוף הספר, אלא שהסדר הקובע שם הוא סדר המשנה.

בסוף דבריי רוצה אני להודות לקרנות שתמכו בהוצאה לאור של הספר, והן: הקרן למחקר ע"ש פרי מטעם האוניברסיטה העברית בירושלים, קרן המחקר של

הפקולטה למדעי הרוח של האוניברסיטה העברית בירושלים, קרן עמו"ס שליד בית הנשיא והקרן הנקרא The Lucius N. Littauer Foundation. וכן חובה נעימה מאוד להודות למר דן בנוביץ, מנהל הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, שדאג לתכנון ולהידור ההוצאה; למר שמואל ראם, עורך הלשון, על מסירותו ועל דייקנותו ועל הערותיו הנכונות בכל מה שקשור להכנה לדפוס; ובמיוחד לפרופ' משה עסיס, שניאות לשמש קריין מטעם הוצאת מאגנס, אשר קרא כל שורה ושורה בעיון והוסיף הערות מועילות ביותר. כולם יעמדו על הברכה.

ספר זה מוקדש לזכרו של רבי ומורי יעקב נחום ב"ר חיים הלוי אפשטיין ז"ל, אבי מדע התלמוד המדויק, שהתחלתי ללמוד אצלו רק חודשים ספורים אחרי עלייתי ארצה, ושמעתי תורה מפיו משנת תש"ז עד קרוב לפטירתו בשנת תשי"ב. הוא הראה לתלמידים רבים הדרך למחקר בכל תחומי ספרות חז"ל. ספרו הגדול, 'מבוא לנוסח המשנה', עומד עד היום בראש כל מחקר מדעי בספרות חז"ל.

א"ג

בס"ד ט"ו בשבט תשס"א
ירושלים ת"ו

מבוא

1. שם המסכת ומקומה בסדר נזיקין

שמות המסכתות בתוספתא יש מהם השונים משמותיהם במשנה (כגון: יומא – כפורים, ביצה – יום טוב), ואילו שם מסכתנו הוא כשמה במשנה: בבא קמא. בבא קמא היא 'השער הראשון' מבין שלושה 'שערים' שבתוך מסכת נזיקין, היא המסכת הראשונה בסדר נזיקין.¹ אולם מספר פרקיה שונה ממספר פרקיה במשנה, וזו תופעה מצויה בתוספתא בכלל. במשנה מסכת נזיקין היא בת שלושים פרקים, וכל 'שער' מכיל עשרה פרקים. ואילו בתוספתא מסכת נזיקין היא בת שלושים ושלושה פרקים, וכל 'שער' מכיל אחד עשר פרקים. חלוקה זו, בין במשנה בין בתוספתא, היא חלוקת חיצונית, כפי שעולה מן העובדה שהדיון בנושא מסוים בסוף אחד ה'שערים' עשוי לגלוש אל תוך ה'שער' הבא אחריו. כבר העירו, שהפרק האחרון של בבא קמא מציעא במשנה קשור בפרק הראשון של בבא בתרא, והיו שהלכו בעקבות תוכנם של הפרקים הנרונים והחשיבו את הפרק האחרון של בבא מציעא כחלק של בבא בתרא. והנה, בתוספתא כולל הפרק האחרון של בבא מציעא גם עניינים הנידונים בפרק הראשון של בבא בתרא במשנה. יוצא אפוא, שהפרק הראשון בתוספתא בבא בתרא מקביל לפרק השני של המשנה. המשנה האחרונה במסכת בבא קמא מגלה סימני קרבה לבבא שלאחריה. משנה זו דנה במלאכות של כובס, סורק, חייט וחרש, שתוך כדי עבודתם נופלים חוטים, חלקי בגד ונסרים. המשנה שונה מה שייך לפועל ומה שייך לבעל הבית בלשונות 'הרי אלו של בעל הבית', 'הרי אלו שלו'. לשונות אלה מזכירים במקצת את לשונות הדיון הנקוטים בדיון במשנה הראשונה של בבא מציעא בקשר ל'שנים אוחזין בטלית': 'זה אומר כולה שלי וזה אומר כולה שלי'. לאמתו של דבר, המשנה האחרונה של בבא קמא היא משנה המקשרת בין שתי המסכתות. ההלכות האחרונות בפרק האחרון של תוספתא בבא קמא לא זו בלבד שהן מרחיבות הרבה את המשנה האחרונה של המסכת, אלא שקשר הלשוניות בין סוף בבא קמא לריש בבא מציעא אף בולט יותר מאשר במשנה: 'מקום שנהגו להיות שלו הרי אילו שלו, ושל בעל הבית הרי אילו של בעל הבית, ואין משנין ממנהג המדינה'; 'שנים אוחזין בטלית, זה נוטל עד מקום שתפוס וזה נוטל עד מקום שתפוס'.

הצבענו על קשרי לשון שבין סוף בבא קמא לראש בבא מציעא, בין במשנה ובין

1 ראה: ח' אלבק, 'מבוא למסכת בבא קמא', בתוך: ששה סדרי משנה, סדר נזיקין, עמ' 10, הערה 7. ושם מציין הר"ח אלבק למקורות המזכירים 'מסכת נזיקין' בת שלושים פרקים.

בתוספתא. אלא, שלא כמו בכבות האחרונות, הדיונים בסוף בבא קמא והתחלת בבא מציעא מקבילים במשנה ובתוספתא הקבלה של ממש.

תוספתא בבא קמא, אף שהיא מרחיבה את המשנה, הולכת בעקבות המשנה בכל מה שנוגע לנושאים הנידונים במסכת. גם החלוקה הפנימית בה מקבילה לזו שבמשנה. כמו במשנה כך גם בתוספתא נידונים במחצית הראשונה של המסכת נזקי ממון של אדם — קרן, בור, שן, רגל ואש — ובמחצית האחרונה של המסכת נידונים נזקי אדם בגופו — גנבה, חבלה וגזלה.

2. יחס תוספתא בבא קמא למקרא

המשנה והתוספתא סוף פ"א בחגיגה מונות את ה'דינין' (= נזיקין) בתוך חטיבה של הלכות שיש להן 'מקרא מרובה, מדרש והלכות מרובות' (לשון התוספתא). המשנה אומרת עליהן 'יש להן על מה שיסמוכו, הן הן גופי תורה'. ואמנם דיני נזיקין מבוססים היטב בתורה: המשנה, ויותר ממנה התוספתא, מביאות פסוקים מן התורה כדי לציין את המקור בתורה של הלכות מסוימות. ואין זו הבאה בדרך המדרש, אלא ציון למקור או אסמכתא. דבר זה יש בו כדי להסביר שנמצאות גם הבאות משאר ספרים במקרא. גם הסדר בהצעת הלכות הוא לפי סדר הכתובים בתורה, במשנה ובתוספתא כאחת.² במשנה אפשר למנות תריסר הבאות מן המקרא. כל ההבאות המתייחסות לנזקי

2 שור (= קרן): שם' כא, כח—לב, לה—לח; בור: שם, שם, לג—לד; מבעה (= שן ורגל): שם, כב, ה; אש: שם, שם, ח. ענייני קרן נשנים במשנה עד אמצע פ"ה; בור — בחלק האחרון של פ"ה; שן ורגל — פ"ו מ"א—מ"ג; אש — פ"ו מ"ד—מ"ו. הסדר בתוספתא כסדר במשנה. וכשם שהם נשנים במשנה לפי הסדר במקרא, כך הם נשנים בתוספתא לפי הסדר במקרא. אמת, שן ורגל נזכרים לא רק לפי סדר זה, שכן בנוסף לפ"ו במשנה (ובמקביל בתוספתא פ"ו הלכות יט—כא), הם נזכרים במשניות הראשונות בפ"ב במשנה (ובמקביל בתוספתא פ"ה הלכות ה—ח). ואף שעיקרי הדיונים בנוזקי גופו של אדם נשנים במשנה מפ"ז ואילך (וגם בתוספתא מפ"ז ואילך), הרי דיני אדם המזיק נמצאים גם בחלק הראשון של פ"ג במשנה (ובתוספתא פ"ב מה"ד עד סוף הפרק). לכאורה ממצא זה סותר את קביעתנו שסדר ההלכות במשנה ובתוספתא הוא לפי סדר העניינים של אבות נזיקין בתורה. ברם, מן הראוי לשים לב שכל היצאים מן הכלל אלה אינם אלא מאמר מוסגר הבא לפרש את המשנה האחרונה של פ"א במשנה: 'חמשה תמין וחמישה מועדין'. הלימוד כאן מתמקד בהגדרת המצב של מועד ותם — מתי שן ורגל נחשבות למועד ומתי לתם, מתי רגל היא רגל ומתי היא קרן או צרורות (הדומה לקרן בזה שישלם המזיק חצי נזק בלבד); וכן שן, מתי היא שן ומתי היא קרן שישלם רק חצי נזק ('אכלה כסות או כלים'), מתי היא משלמת מה שהזיקה ומתי רק מה שנהנית. וכך גם בקשר לאדם — מתי משלם נזק שלם ומתי פטור (בנסקל); וכן שפיכת מים ברשות הרבים, הטמנת קרן בכותל, מקלקל ברשות הרבים, 'שני קדיין שהיו מהלכין זה אחר זה', 'זה בא בחביתו וזה בא בקורתו', ריצה ברשות הרבים.

שאלה אחרת היא מדוע הפסיקה התורה בענייני בור בין שור הורג אדם לשור הורג שור. התשובה היא, שהתורה שומרת על כבוד האדם ונמנעת מלהסמין דיני שור שהורג שור אל דיני שור שהורג אדם. וראה להלן מה שכתבתי בפירושי על התוספתא ריש פ"ח כדי להראות שכך גם דרכם של חז"ל לשמור על כבוד האדם.

ממונו של אדם הן מפרשת משפטים³ וההבאות המתייחסות לנזקי גופו של אדם הן גם מספרים אחרים בתורה.⁴ בתוספת ההבאות מן המקרא רבות יותר ומגוונות יותר. בקשר לנזקי ממונו של אדם מובאים פסוקים גם מספרים אחרים בתורה,⁵ וכמה שנוגע לנזקי גופו של אדם, הנידונים בחלק האחרון של המסכת, מובאים גם פסוקים מנביאים וכתובים.⁶

הבאות מן המקרא בין במשנה בין בתוספתא באות בדרך כלל רק כסימוכין להלכה (או לאגדה) כדי לציין שההלכה היא לפי פשט הכתוב. נדיר השימוש במובאות מן המקרא כדי ל'הוכיח' הלכה. זהו תחומם של מדרשי ההלכה, ואפילו מה שנראה לנו להיות 'הוכחה' במשנה ובתוספתא אינו תמיד מכוון לשמש הוכחה. על כך נעיר בדברינו על היחס שבין התוספתא למדרשי ההלכה (להלן, סעיף 3).

3. תוספתא בבא קמא ויחסם של מדרשי ההלכה אליה

תפקידן של המשנה והתוספתא להציע את ההלכה המופשטת — ה'קבלה'. ואילו תפקידם של מדרשי ההלכה הוא להוכיח את ההלכה המקובלת מתוך המקרא. מדרשי ההלכה — כפי שהסברתי את דעתי בהזדמנויות שונות — אינם באים ל'יצור' הלכה. ההלכה כבר קיימת, ונאה להציע לה סימוכין מן המקרא, או לבסס הלכה מקובלת, שלפעמים נראית שונה, כביכול, מפשט המקרא, באמצעות הכתוב.

הקשר בין המדרש, מזה, לבין המשנה והתוספתא, מזה, בא לידי ביטוי בצורה נוסחאית: לאחר שהמדרש מוכיח מן המקרא הלכה מסוימת השנויה במשנה ובתוספתא, או בשתייהן כאחד, הוא מביא את לשון המשנה או התוספתא, או שתייהן כאחד, בצורה מילולית כמעט, על פי רוב בהקדימו לה את המילים 'מכאן אמרו', לומר לך שאין המדרש בא ליצור הלכה אלא לקיים אותה.

אסכולות שונות פיתחו צורות שונות של הוכחה. בית מדרשו של ר' ישמעאל פיתחו את דרך ההוכחה על פי המידות שהתורה נדרשת בהן. בית מדרשו של ר' עקיבא העדיפו

3 פ"ג מ"ט: שמ' כא, לה; פ"ד מ"ג: שם, שם; פ"ד מ"ד: שם, שם, כח; פ"ד מ"ט: שם, שם, כא, לו; פ"ה מ"ה: שם, שם, לג.

4 פ"ו מ"ד: שמ' כב, ה (2); פ"ז מ"א: שם, כא, לו; פ"ח מ"א: דב' כה, יא; פ"ח מ"ז: בר' כ, ז, יז; פ"ט מ"ז: ו"ה, כא-כב; מ"א: במ' ה, ח; מ"ב: שם, שם, י.

5 פ"א ה"א: שמ' כב, ד; פ"ב ה"ג: דב' יט, יט; פ"ג ה"ג: שמ' כא, לה; פ"ד ה"ו: שם, שם, כט (2); פ"ה ה"ז: שם, שם; פ"ו ה"ז: שם, כא, לה; ה"ח: שם, כ, י; דב' ה, יד; הכ"ב: שמ' כב, ה.

6 פ"ז ה"ב: יש' כט, טו; תה' צד, ז; יח' ח, יב; ה"ד: שמ' לב, טז; ה"ה: ו"ה, ד, כב; שמ' כא, ו; ו"ה כה, נה; ה"ו: דב' כז, ה (2); ה"ז: שם, כז, ו; ה"ח: שמ"ב טו, ו; ה"ט: שמ' כד, ז; דב' ה, כו; תה' עח, לו, לח; מש' כו, כג; ה"י: שמ' כא, לו; ה"יג: מש' כט, כד (2); שם, ו, ל; הכ"ב: דב' יט, יט; הכ"ג: שם, שם; פ"ח ה"א: שם, שם; ה"י: דב' כב, א; ה"יח: שם, לג, כג; ה"יט: יהו' יג, כו; במ' לד, טו; לה, י; פ"ט ה"ז: שמ' כא, יט; ה"טז: במ' לה, לא; ה"יז: שמ' כא, כב; כב; ב; ה"כ: שם, כא, כב; הכ"ב: שם, כא, כ; הכ"ט: בר' כ, יז; איוב מב, ח, י; ה"ל: דב' יג, יח; ה"לא: תה' ג, ח; מ"ד, יד; יש' נ, ו; בר' ט, ה; פ"י ה"ג: ו"ה, ה, כב; ה"ז: במ' ה, ח; ה"יח: שם, שם, י.

ללמוד מייטורי לשון, מכפילויות וכדומה. ברם, בדרך כלל, אף ששיטות ההוכחה של שני בתי המדרש שונות, אין הן באות אלא להוכיח הלכה ששתי האסכולות מסכימות לה. אמנם יש גם מחלוקת של ממש בקשר לגופה של הלכה מסוימת, אבל אף על פי שהיסוד למחלוקת נראה כמונח בהכדלי השיטות, אין הדבר כך: תופעה זו אינה נובעת מן השוני בשיטות להוכחת ההלכה.

כאמור, מדרשי ההלכה באים לבסס ולהוכיח את ההלכה שבמשנה ובתוספתא. במהלך פירושונו אנו מציינים כל מקום שמדרשי ההלכה מוכיחים את ההלכה שבתוספתא, ואנו מציעים את הצורות השונות של ההוכחות הרזות במדרשים של האסכולות השונות. כיוון שכך, אימנע מלהביא כאן את כל המפורט שם. בכל זאת, רצוני לזכור כאן על הבאות מן המקרא בתוספתא בבא קמא שיש להן על פי רוב מקבילות במדרשי הלכה. כוונתי לסקור את הקשר בין המקורות הנזכרים ולענות, בין השאר, על השאלה אם ישנן צורות של מדרש ממש בתוספתא בבא קמא, ואם אכן ישנן, מדוע שולבו בה.

יש לציין, שלא כל הבאת קטע מן המקרא במדרשי ההלכה היא בבחינת 'מדרש'. רבות הן ההבאות שאינן אלא פירוש למקרא או דיוק מן המקרא, כמו בתוספתא, ואין ההבדל אלא במיקומה של ההבאה: בתוספתא מובא המקרא בסוף הדיון, ואילו במדרש הלכה הוא מוזכר בראש הדיון. לדוגמה, בפ"א סוף ה"א: 'אחד נזקי אדם ואחד נזקי בהמה שמין להם מן העידית, שנ' מיטב שדהו ומיטב כרמו ישרם'. ואילו המקבילה במכילתא דרשב"י (עמ' 196, שורה 5), למשל, פותחת בכתוב, אלא, כדרכו של מדרש הלכה, מציעה את ההלכה גופה בצורה רחבה: 'מיטב שדהו ומיטב כרמו ישרם, מלמד שאין שמין לו אלא מן העידית. אין לי אלא זה בלבד, מנין שלכל שמשלם קנס [= נזק] שאין שמין לו אלא מן העידית, ת"ל מיטב שדהו ומיטב כרמו ישרם. זה בנה אב לכל המשלם קנס שאין שמין לו אלא מן העידית'.

המכילתא דרשב"י מרחיבה כאן את התוספתא ו'בונה' בניין אב, אבל לא בכל מקום מציע המדרש את התוספתא בצורת 'מדרש'. התוספתא פ"ט הכ"ב שונה: 'המכה את עבדו, מכרו לאחר ומת, פטור, שנא' והכהו ומת תחת ידו עד שתהא מכתו ומיתתו ברשותו'. אין כאן מדרש אלא דיוק, ותו לא, ובמקרה זה כך גם במכילתא (עמ' 273), חוץ ממה שהזכרנו שנהפך כאן הסדר: 'ומת תחת ידו, שתהא מכתו ומיתתו ברשותו, הא אם הכהו ומכרו לאחר ומת הרי זה פטור'. גלוי לעין שהמכילתא הביאה את התוספתא מילה במילה, אלא שלפי כללי דרך ההצעה פתחה בכתוב.

לפעמים, כאשר התוספתא מדייקת מייטור לשון במקרא (ובזה אפשר לראות כעין מדרש הלכה בתוספתא), באה המכילתא ומביאה אותו הלימוד מאותו ייתור אשר בתוספתא במסגרת הרחבה הרגילה אצלה בצורת מדרש הלכה ממש. בתוספתא פ"ט ה"כ: 'הכה את האשה ויצאו ילדיה וכו' דמי ולדות לבעל, שנ' ונגפו אשה הרה, מה ת"ל הרה, ולדות לבעל הרינון'. אבל במכילתא (עמ' 275): 'דבר אחר, ונגפו אשה הרה, מה תלמוד לומר, לפי שנאמר כאשר ישית עליו בעל האשה, שומע אני אף על פי שאין ההריון שלו, תלמוד לומר הרה, מגיד שאינו חייב אלא לבעל ההריון'.⁷

7 הסגנון של הצעת ההלכה כאן הוא כדרך המכילתא, שהיא מדרש דבי ר' ישמעאל, אבל הלימוד

מחלוקת של תנאים בפירוש המקרא אינה תלויה בהכרח בשיטות המדרש. התוספתא פ"ג ה"ג שונה מחלוקת ר' מאיר ור' יהודה שבמשנה פ"ג מ"ט, החולקים בדבר כוונת הכתוב בשם' כא, לה בקשר לנגיחת תם: 'ומכרו את השור החי וחצו את כספו וגם את המת יחצון'. המשנה מציעה את טעמו של ר' יהודה, ואילו התוספתא משלימה את טעמו של ר' מאיר, המפרש את המקרא 'וגם את המת יחצון' אפילו במצב של שור שווה מאתיים שנגח שור שווה מאתיים ואין הנבלה יפה כלום: 'הא מה ת"ל וגם את המת יחצון, יחצו דמי מתה ביניהן'. המכילתא דרשב"י מוסיפה ביאור: 'אף את הפחות [= פחת] יחצון'. בפירושי שלהלן הסברתי, ששני התנאים בתוספתא כאן חולקים אליבא דר' עקיבא, ואילו ר' מאיר, כדרכו, נותן פירוש מילולי לדברי רבו.

שתי המכילתות מבארות מדוע ר' מאיר ור' יהודה מפרשים שניהם את הכתוב שהמדובר הוא בשוורים שווים בערכם. במכילתא דר"י (עמ' 290) על 'וחצו' וגו' מובא הסבר מופשט: 'יכול בשוים הכתוב מדבר, או אינו מדבר אלא בשוים ובשאינן שוים? אמרת, מה דרך המזיקים, נשכרין או מפסידין? הוי אומר, מפסידין. אף דרך הגוזיקין, נוטלין נזקן או יתר על נזקן? הוי אומר, נזקן, ולא יותר על נזקן'.

במכילתא דרשב"י (עמ' 188) ההסבר הוא קונקרטי יותר: 'שור יפה מנה שנגח שור יפה חמש סלעים ואין הנבלה שווה כלום, יהא זה נוטל חצי החי וחצי המת ויהא זה נוטל חצי החי וחצי המת? וכי למה יצא מועד, להחמיר עליו או להקל עליו? הוי אומר, להחמיר עליו. ומה מועד שיצא להחמיר עליו אין משלם יתיר על מה שהזיק, תם שיצא להקל עליו, אינו דין שלא ישלם יתר על מה שהזיק! לא דברה תורה אלא בזמן ששניהם שוין. שור יפה חמש סלעים שנגח שור יפה מנה והנבלה יפה חמישים זוז, ויהא זה נוטל חצי החי וחצי המת, וזה נוטל חצי החי וחצי המת? היכן מצינו שהמזיק נשכר ככל מקום, שיהא נשכר כן? ת"ל שלם ישלם, בעליו משלמין ואין הבעלין נשכרין! רואים שמדרשי ההלכה באים לא רק להוכיח את המשנה והתוספתא על ידי 'מדרש' הכתוב, אלא גם להסבירן לפי ההיגיון. וגם ברור שאין כאן שום מדרש במשנה ובתוספתא.

ככל זאת, לפעמים הגבול בין מדרש לדיוק עדין מאוד וקשה להחליט מהו מדרש ומהו רק דיוק. הנה, התוספתא פ"ו הי"ד מביאה מילולית מפ"ה מ"ו (הבבא לפני האחרונה) והיא מוסיפה לה 'הוכחה' מן המקרא: 'נפל לתוכו שור וכליו ונשתברו, חמור

עצמו של ההלכה בנוי על ייתור לשון, שהוא לפי דרך מדרשי דבי ר' עקיבא, כשם שגם הצעת ההלכה בתוספתא כאן היא כמעט תמיד לפי דרך דבי ר' עקיבא. הראיתי לפני שנים, שלשונות 'דבר אחר' במדרשי ההלכה באים להציע לימוד של אסכולה שונה. במכילתא כאן, משפטים, פרשה ח (עמ' 275 במהדורת הורוביץ ורבין) מובאות שתי דרשות על 'ונגפו אשה הרה' (שמ' כא, כב). הראשונה, בשמו של 'אבא חנין משום ר' אליעזר' (הרגיל הרבה במדרשי דבי ר' ישמעאל), לומדת מ'הרה' שאין המכה חייב אלא אם כן היכה את האשה 'במקום עוכרה'. הדרשה השנייה, המובאת בלשון 'דבר אחר', היא מה שנמצא בתוספתא כאן, אלא שהצורה של ההצעה, כפי שאמרתי, היא זו של דבי ר' ישמעאל. ראה מאמרי 'לשונות 'דבר אחר' במדרשי ההלכה', בתוך: עיונים בספרות חז"ל במקרא ובתולדות ישראל: מוקדש לפרופ' עזרא ציון מלמד, ירושלים תשכ"ט, עמ' 18-42.

פרק ראשון

ה"א כל שחבתי וכו'. המקבילות בתוספתא כאן לריש המסכת מתחילות רק ממ"ב. לכאורה מדלג מסדר התוספתא על מ"א כולה מפני שהעניינים שבכותרת 'ארבעה אבות נזיקין' וכו' ממילא מתבארים בהמשך הפרקים. אבל למעשה גם התוספתא חוזרת על מניין ארבעה אבות נזיקין כחלק מן הרשימה הרחבה בריש פ"ט בתוספתא (מקביל לפ"ח במשנה): 'שלשה עשר הן אבות נזיקין השור והבור והמבעה וההבער, ושומר חנם והשואל נושא שכר והשוכר, נזק וצער ריפוי שבת וכושת'.

התוספתא מצרפת את ארבעה אבות נזיקין, שהם 'ממונו המזיק' (מה שהירושלמי מכנה 'הכשר נזקין'), לתשעה האחרים, שהם 'אדם המזיק', וכך היא 'מוסיפה' על מניין המשנה שבריש המסכת. אבל התוספתא מעדיפה לסדר הוספה זו במקום שהתנא מתחיל לשנות את חמשת האבות הקשורים ב'החובל בחבירו'.

הירושלמי פ"א ה"א, ב ע"א, מביא את התוספתא כאן בשם ר' חייא: 'אנן תניין ארבעה אבות נזיקין ותני ר' חייא שלשה עשר' וכו'. הבבלי (ד ע"ב) מביא דווקא את התוספתא בשם ר' הושעיה ומייחס לר' חייא ברייתא אחרת, השונה עשרים וארבעה אבות נזיקין.

גם הלימוד של 'לא הרי' שאחרי הכותרת בריש המסכת מובא בהרחבה גדולה בתוספתא סוף פ"ו (הלכות כט–לא). פרק זה בתוספתא מקביל לפ"ו במשנה, ובמחצית האחרונה של פ"ו שונה התנא במשנה את ענייני אש המזיק, האחרון במניין 'ארבעה אבות'. תנא התוספתא העדיף — כנראה בגלל ההרחבה הגדולה שלו, הכוללת כמעט כל מה שניתן להכניס במסגרת 'לא הרי' — לסדר את המקבילה למשנה שבריש המסכת רק אחרי כל הלימודים של 'ארבעה אבות נזיקין'.

אלא שב'לא הרי' של תנא התוספתא נשנים רק ההבדלים שבין שור (= קרן) לבין בור ולבין אש וכן ההבדלים שבין בור לבין אש, אבל לא ההבדלים שבין קרן לבין שן ורגל. הטעם לכך הוא, כנראה, שהבדלים אלה שנויים במפורש במשנה עצמה פ"א מ"ד. כל שחבתי בשמירתו חבתי בנזק. לשון המשנה היא: כל שחבתי בשמירתו הכשרתי את נזקו. לכאורה אין כאן אלא חילוף לשון גרידא.¹ אבל אחת התכונות הבולטות של התוספתא היא להביא את המשנה בשינוי לשון כדי לתת פירוש ללשון המשנה — וכאן לפרש 'הכשרתי'. רש"י ט ע"ב, ד"ה הכשרתי את נזקו, מביא פירוש 'מפי מורי': 'הכשרתי את נזקו, עלי להכשיר ולתקן את נזקו, כלומר אני חייב לשלם'.² ייתכן מאוד, שהמקור לפירוש 'מפי מורי' הוא התוספתא.

1 ראה אפשטיין, מבוא לנה"מ, עמ' 1 ואילך.

2 ראה תוסכפ"ש, עמ' 1.

זה השור והבור. התוספתא מדגימה את הכלל 'כל שחבתי' במשנה בנוקי ממונו של המזיק, ולא בנוקי גופו, ולפי ההכרח של לשון 'שמירתו'. כך גם בירוש' שם, ה"ב, כ ע"ג: 'תני ר' חיייה [התוספתא כאן] זה השור והבור'. הירושלמי שם שואל מדוע אין התוספתא שונה גם אש, ור' ירמיה שם מתרץ, שאש נחשבת כנוקי גופו. לפי זה אומר הירושלמי שם בהמשך בקשר לנזקי אש: 'מקבל עליו נזק, צער, ריפוי, שבת וכושת'.³ וכך גם במכילתא משפטים פי"ד (עמ' 297): 'כי תצא אש וכו' הואיל וחייב על ידי קנוי לו [= השור והבור]⁴ לא יהא חייב על ידי עצמו וכו' אלא בא הכתוב לעשות את האונס כרצון' וכו'.

אבל בבבלי כב ע"א מחלוקת ר' יוחנן וריש לקיש בקשר לאש. ר' יוחנן אומר אשו משום חציו (היינו, נזקי גופו) וריש לקיש אומר אשו משום ממונו.⁵ הכשרתי במקצת נזקו כהכשר כל נזקו. קיצור לשון המשנה בהשמטת 'חבתי בתשלומין'.

זה הבור. הירוש' שם וגם הבבלי י ע"א (נא ע"א) מפרשים קטע זה על פי התוספתא פ"ו ה"ח: 'חפר תשעה טפחים ובא אחר וחפר טפח, האחרון חייב. ר' יהודה אומר אחר הראשון לנזקין ואחר האחרון למיתה', אלא שהנוסח שם הוא: 'רבי אומר אחר אחרון למיתה, אחר שניהם לנזקין' (כך גם בירוש' אחרי תיקונו של ר' יצחק). מסדר התוספתא היה יכול להביא פירוש זה כאן, אבל העדיף לסדר הלכה זו בתוך המסגרת הרחבה בפ"ו של הלכות הדנות בחפירת בור.

חבתי בתשלומי נזקו, מלמד שהבעלים מטפלים בנבלה. 'חבתי בתשלומין', הקטע שבמשנה שמסדר התוספתא דילג עליו לפני כן בהביאו את ההבאה מן המשנה 'הכשרתי' וכו', מסודר עכשיו בנפרד כדי ללמוד ממנו הלכה נוספת מתוך הלשון של 'תשלומי'. למעשה, בעל התוספתא דורש את לשון המשנה. וכך יוצא ברור מן הבבלי י ע"ב: 'חבתי בנוזקו לא קתני, אלא בתשלומי נזקו, תנינא להא דתנו רבנן תשלומי נזק, מלמד שהבעלים מטפלין בנבלה'. המשך הבבלי שם מביא את נסיונותיהם של אמוראים שונים לבסס הלכה זו במקרא.

נכסים שאין בהם מעילה, פרט לשור של ישראל שנגח לשור של הקדש, ושור של הקדש שנגח לשור של ישראל. הגדרה שלילית זו לינכסים שאין בהן מעילה היא הבאה

3 ראה פירוש הירושלמי אצל הר"ש ליכרמן בתוסכפ"ש שם, ובתלמודה של קיסרין, עמ' 2.
4 המכילתא שונה לשון 'קנוי לו' להדגיש כל מה שקנוי לו, אבל גם התוספתא מתכוונת ב'זה השור' כאן לא רק לקרן אלא לכל מה שיש בשור, כולל מבעה (= שן ורגל).
5 לדעתו, ריש לקיש קובע אשו משום ממונו מפני שהמשנה שונה הבער בתוך המניין של 'ארבעה אבות נזיקין', שהם כולם במסגרת אחת — ממונו. וכבר ראינו בהרבה מקומות (ראה מאמרי: 'גישותיהם השונות של ר"י ושל ריש לקיש לשאלת יחסה של המשנה אל התוספתא ואל הברייתא', דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, ירושלים תשמ"א, עמ' 109 ואילך) שריש לקיש, בניגוד לר' יוחנן, מפרש את לשון המשנה מינה ובה, ולא על פי התוספתא או הברייתא. לכן אלה שמפרשים את המשנה על פי התוספתא כאן מוכרחים להידחק ולפרש 'הבער' במשנתנו כמצב של 'כלו חציו' (בבלי כג ע"א). וכך בהכרח צריכים לפרש את הירוש' ב ע"א, המעמיד את משנתנו ('הכשר נזיקין') מול הברייתא של ר' חייא, הכוללת גם נזקי גופו. וראה תוסכפ"ש, עמ' 1-2.

פ"א

מ"א ארבעה אבות נזיקים השור והבור והמבעה וההבער.

פ"ט ה"א שלשה עשר הן אבות נזיקין, השור והבור והמבעה וההבער שומר חנם והשואל נושא שכר והשוכר נזק צער ריפוי שבת ובושת.

לא השור כהרי המבעה ולא המבעה כהרי השור. לא זה וזה שיש בהן רוח חיים כהרי האש שאין בה רוח חיים. לא זה וזה שדרכן לילך ולהזיק כהרי הבור שאין דרכו לילך ולהזיק.

פ"ו הכ"ט–ה"א חומר בשור שאין בבור, ובבור שאין בשור, שהשור חייב בכופר, וחייב בשלשים של עבד, נגמר דינו אסור בהנאה, ודרכו לילך ולהזיק, מה שאין כן בבור. חומר בבור, שהבור מועד לעולם, מה שאין כן בשור. חומר בשור שאין באש, ובאש שאין בשור, שהשור חייב בכופרין, וחייב בשלשים של עבד, ונגמר דינו אסור בהנאה, ואם מסרו לחרש שוטה וקטן חייב, מה שאין כן באש. חומר באש, שהאש מועדת לעולם, מה שאין כן בשור. חומר בבור שאין באש, ובאש שאין בבור. חומר בבור, שהבור מסרו לחרש שוטה וקטן חייב, מה שאין כן באש. חומר באש, שהאש מועדת לילך ולהזיק, ומועדת לוכל דבר הראוי לה ודבר שאין ראוי לה, מה שאין כן בבור.

הצר השווה שבהן שדרכן להזיק ושמירתן עליך, וכשהזיק חב המזיק לשלם תשלומי נזק במיטב הארץ.

פ"א ה"א כל שחבתי בשמירתו חבתי בנזקו, זה השור והבור. הכשרתי במקצת נזקו כהכשר כל נזקו, זה הבור. חבתי בתשלומי נזקו, מלמד שהבעלים מטפלים בנבלה.

מ"ב כל שחבתי בשמירתו היכשרתי את נזקו. היכשרתי במקצת נזקו חבתי בתשלומי נזקו כהכשר כל נזקו.

נכסים שאין בהם מעילה, פרט לשור של ישראל שנגח לשור של הקדש, ושור של הקדש שנגח לשור של ישראל.

נכסים שאין בהן מעילה

ונכסים שהן שלבני ברית

נכסים שהן של בני ברית, פרט לשור של ישראל
שנגח לשור של גוי.

ונכסים מיוחדים

נכסים המיוחדין, פרט לנכסי הפקר.

חוץ מרשות המיוחדת למזיק

חוץ מרשות המיוחדת למזיק, פרט לשהזיק
שור ברשותו.

ורשות הניזק והמזיק וכשהזיק חב המזיק

ורשות הניזק והמזיק וכשהזיק חב המזיק כגון
חצר השותפין והבקעה.

נכסין המיוחדין, שהן חוץ מרשות המיוחדת
למזיק ורשות הניזק והמזיק, והשומר חנם
והשואל נושא שכר והשוכר שהזיק שור
ברשותו, מועד משלם נזק שלם ותם משלם
חצי נזק.

לשלם תשלומי נזק במיטב הארץ.

אחד נזקי אדם ואחד נזקי בהמה שמין להם מן
העידית, שני מיטב שדהו ומיטב כרמו ישלם.

מ"ג שום כסף

ה"ב שום כסף, אין אומרין תצא פרה בטלית
ולא טלית בפרה אלא שמין אותן כספים.

ושווה כסף

שזה כסף, מלמד שאין בית דין שמין אלא
מדבר שיש בו אחריות.

בפני בית דין

תפש הניזק במטלטלין, שמין לו מהן בפני בית
דין, ואפי' מן היתומין, והוא שתפש מחיים.
בפני בית דין, מלמד שאין חייב עד שיעמוד
בדין, ולא בית דין הדיוטות.

ועל פי עדים

על פי עדים, מלמד שכל דבר שהוא קנס אין
משלם על פי עצמו.

בני חורים ובני ברית

בני חורים ובני ברית, יצאו גוים ועבדים ופסולי
עדות.